

İslâm Sanatı Örneği Olarak Zellige

Zellige As an Example of Islamic Art

Zeyneb Hocaoğlu*

Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Samsun, Türkiye

PhD Student, Ondokuz Mayıs University, Graduate Education Institute, Department of Islamic History and Arts, Samsun, Türkiye

icm.zeynebhocaoglu@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-4882-5947>

*Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Eyüp Nefes

Prof.Dr., Giresun Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Giresun, Türkiye

Professor, Giresun University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Giresun, Türkiye

eyup.nefes@giresun.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-3014-9928>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 20.07.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 05.12.2024

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

DOI: 10.31591/istem.1519123

Cite as / Atıf: Hocaoğlu, Zeyneb – Nefes, Eyüp. “İslâm Sanatı Örneği Olarak Zellige”. *İstem* 44 (2024), 141-174. <https://doi.org/10.31591/istem.1519123>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: *“Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.”*

Ethical Statement / Etik Beyan: *This article is a version of the assignment titled “Zellige Art”, which was presented as a Doctoral Seminar but was not published, by improving and partially changing its content. (Ph.D. Ondokuz Mayıs University, Samsun, Türkiye, 2021). / Bu makale, Doktora Semineri olarak sunulan ancak yayımlanmayan “Zellige Sanatı” adlı ödevin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.*

| İslâm Sanatı Örneği Olarak Zellic

Öz

İslâmiyet, doğudan batıya dünyanın her yerindeki sosyal ve kültürel yaşamı etkilediği gibi birçok sanat dalını da etkilemiştir. Bu çalışmada, geçmişten günümüze usta-çırak ilişkisi ile aktararak geleneksel yöntemlerle hala sürdürülmeye çalışılan, Fas ve Endülüs (İspanya) bölgesinde görülen renkli sırlı çini türü olan zellige/zillij/zellic (kesme sırlı çini) sanatı konu edilmiştir. Bu çalışmanın amacı zellic sanatının Türk-İslâm sanatları içerisinde yerini tespit etmek, benzer İslâm sanatlarıyla ortak ve farklı yönlerini ortaya koyarak İslâm sanatları arasında kültür birliğini tespit etmektir. Bu araştırma kapsamında veri toplama ve stil kritiği yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda veriler ilgili bölgeye ve o bölgedeki sanata dair tarihi kaynaklar ile bu sanatın günümüzdeki uygulamalarına ait örneklerin bulunduğu yazılı ve görsel kaynaklardan derlenmiş ve bu veriler stil kritiği yöntemine uygun olarak malzeme, şekil, renk, kompozisyon, uygulama alanı vb. yönden analiz edilmiştir. Türk-İslâm sanatında çini ya da mozaik çini olarak geçen seramik tabanlı bu sanat, Kuzey Afrika'da (Cezayir, Fas) yaygın olarak kullanılan zellic teriminin yanında, bu bölgede füseyfisa terimiyle, Orta Doğu'da (İran) ise kâşî terimiyle karşımıza çıkmaktadır. Kullanılan renkler ve uygulanma biçimi kendine özgü olan zellicin nerede ve ne zaman ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber görüldüğü eserlerden yola çıkılarak 12. yüzyılda Muvahhidler döneminde ilk örneklerine rastlanıldığı düşünülmektedir. Kurşun ve kum yanında, renk elde etmek için yerel veya ithal farklı oksit maddeler kullanılmıştır. Bu şekilde 47 renk oluşturulduğu ifade edilirken sözü edilen renklerden yeşil, mavi, lacivert, beyaz, siyah, bordo, kahverengi, sarı en çok tercih edilen renkler olmuştur. Kompozisyonu oluşturan şekillere bakıldığında ise kare, üçgen, eşkenar dörtgen, altıgen, petek, elmas, ördek, bardak gibi 360'a yakın şekille oluşturulan ve renkli, geometrik kompozisyonla ön plana çıkan bir sanat olmuştur. Zellic bezeme unsurunun cami, minare, türbe gibi dini yapıların yanında medrese, saray, kasır, hastane gibi farklı sivil yapıların tezyinatlarında da tercih edildiği görülmektedir. Ayrıca bu sanatın, Kuzey Afrika ve Endülüs (İspanya) bölgesinin yanı sıra Endonezya, Malezya, Singapur, Güney Çin gibi uzak doğu ülkelerinde de, örneklerine rastlanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fas, Endülüs, Bezeme Sanatı, Kâşî, Zellic

Zellige As an Example of Islamic Art

Abstract

Islam has affected social and cultural life all over the world, from east to west, as well as many branches of art. In this study, the art of zellige/zillij/zellic (cut glazed stone), which is a type of colored glazed tile seen in the Morocco and Andalusia (Spain) regions and is still tried to be maintained with traditional methods by being transferred from past to present through the master-apprentice relationship, is discussed. The aim of this study is to determine the place of zellic art within Turkish-Islamic arts and to determine the cultural unity among Islamic arts by revealing their common and different aspects with similar Islamic arts. Data collection and style criticism method was used within the scope of this research. In this context, the data has been compiled from historical sources about the relevant region and the art in that region, as well as written and visual sources containing examples of the current applications of this art, and these data have been compiled in accordance with style criticism method, such as material, shape, color, composition, application area, etc. analyzed in terms. This ceramic-based art, known as tile or mosaic tile in Turkish-Islamic art, is encountered with the term zellic, which is widely used in North Africa (Algeria, Morocco), as well as with the term fuseyfisa in this region, and with the term kashi in the Middle East (Iran). It is not known exactly where and when zellic, whose colors used and application method are unique, appeared. However, based on the artifacts seen, it is thought that the first examples were encountered in the 12th century during the Almohad period. In addition to lead and sand, different local or imported oxide substances were used to obtain color. While it was stated that 47 colors were created in this way, the most preferred colors were green, blue, dark blue, white, black, burgundy, brown and yellow. When we look at the shapes that make up the composition, it is an art that stands out with its colorful and geometric composition, consisting of nearly 360 shapes such as squares, triangles, rhombuses, hexagons, honeycombs, diamonds, ducks and glasses. It is seen that the Zellic decoration element is preferred in the decoration of different civil buildings such as madrasas, palaces, mansions and hospitals, as well as religious buildings such as mosques, minarets and tombs. In addition, examples of this art can be found in North Africa and Andalusia (Spain), as well as in far eastern countries such as Indonesia, Malaysia, Singapore and South China.

Keywords: Morocco, Andalusia, Decorative Art, Kashi, Zellige.

Giriş

İslâmiyet, doğudan batıya dünyanın her yerindeki sosyal ve kültürel yaşamı etkilediği gibi birçok sanat dalını da etkilemiştir. Orta Asya kaynaklı olduğu kabul edilen çini sanatı muhtemelen Türklerin yardımıyla İslâm sanatına girmiş ve bölgeden bölgeye, dönemden döneme farklı özellikler ve uygulamalarla mimari eserlerde yerini almıştır.¹

Bu çalışmada, geçmişte usta-çırak ilişkisi ile aktarılarak devam edip günümüzde geleneksel yöntemlerle hala sürdürülmeye çalışılan, Fas ve Endülüs (İspanya) bölgesinde görülen ve bir nevi sırlı ve renkli çini türü olan zellic/zillij sanatı konu edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı zellic sanatının Türk-İslâm sanatları içerisinde yerini tespit etmek, benzer İslâm sanatlarıyla ortak ve farklı yönlerini ortaya koyarak İslâm sanatları arasında kültür birliğini tespit etmektir. Bu araştırma kapsamında veri toplama ve stil kritiği yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda veriler ilgili bölgeye ve o bölgedeki sanata dair tarihi kaynaklar ile bu sanatın günümüzdeki uygulamalarına ait örneklerin bulunduğu yazılı ve görsel kaynaklardan derlenip, stil kritiği yöntemine uygun olarak malzeme, şekil, renk, kompozisyon, uygulama alanı vb. yönden analiz edilmiştir.

Türkçe kaynakların azlığının yanı sıra, çoğunlukla Arapça, İspanyolca ve özellikle de Fransızca kaynakların yoğunluğu gibi nedenler, araştırmada zorlandığımız hususlar olmuştur.

Çalışmada ilk olarak “zellic”in çeşitli tanımları verilecek, daha sonra tarihçesine ve uygulanma şekline değinilecektir. Sonrasında ise katalog bölümünde zellic sanatının görüldüğü yapılar, görselleri ile birlikte sunulacaktır. Zellige ifadesinin çeşitli kaynaklarda “zellige, zalij, zillige, zillij, zillic, zellic, zellij” gibi farklı şekillerde yazıldığı görülmeye karşılık çalışmamızda, okunuşundan dolayı “zellic” kelimesini kullanmayı tercih ettik.

1. Tanım ve Tarihçe

1.1. Tanım

“Zellic (الزليج), sözlükte hızlı yürümek, yumuşak yürümek anlamına gelen z-l-c (-زل-ج) kökünden türemiştir. Zelliç (الزليجة) sözcüğü ‘hızlı giden deve’ ve ‘mekânun zeliç (مكان زليج)’ifadesi ise ‘kaygan yer’ anlamına gelir.² Terim olarak zellic, “kâşânî gibi renkli bir boya ile beyaz, siyah, mavi, sarı, yeşil ve bu renklerden oluşan, çoğunlukla lacivert olan bir kil türü” olarak ifade edilmiştir.³ Lügatçi Abdülğani zellici “renkli kare, dikdörtgen veya dairelerden oluşan ve yapay olarak parlatılarak birbirine birleştirilen küçük düzgün kaya, mermer vs. parçasıdır” şeklinde yapım tekniğiyle tanımlamayı tercih etmiştir.⁴ Bir diğer kaynakta ise zellic kelimesinin Fas mimarisinde kullanılan sırlı pişmiş toprağı ve aynı

¹ Şerare Yetkin, “Çini”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/329.

² İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414H), 2/288-289.

³ Ahmed Rıza, *Mu'cemu metni'l-lüga*, (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1959), 3/48.

⁴ Abdülğani Ebu'l-Azm, *Mu'cemu'l-Ganî*, (Rabat: Müessesetü'l-Ganî li'n-Neşr, 2013), "z-l-c" maddesi.

zamanda onu yapma sanatına işaret ettiği belirtilmiştir.⁵ Ayrıca onun “karmaşık geometrik düzende yapılmış sırlı ve kesme çini” olarak da ifade edildiği görülmektedir.⁶ Bazı kaynaklarda bu kelime “küçük sırlı taş” olarak tarif edilmektedir.⁷ Bununla birlikte önceleri Kuzey Afrika mozaikleri için kullanılan **azulejo** ifadesi, daha sonra İspanya ve Portekiz’de çok renkli sırlı çini karolar için kullanılmaya başlanmıştır.⁸ Endülüs Seville’de görülen ve çini mozaik olarak tanımlanan **alicatados** ifadesi benzer anlam taşımaktadır. Bahsi geçen alicatados örneklerine Alkazar, Elhamra Sarayı ile Endülüs’te çeşitli kiliselerde rastlanılmaktadır.⁹ Kimi araştırmacılar zellici “çeşitli renklerde, bol silis içeren terakota tarzındaki sırlı seramik karelerden kesilen küçük geometrik parçalardan oluşur” şeklinde tarif etmekte ve teknik olarak Orta Asya, İran ve Türkiye’deki çini mozaik örneklerle benzetmektedir.¹⁰ Werner’in “seramik mozaikçisi” olarak nitelendiği zellic ustalarına Fas Arapçasında “zlayji” denildiğini de eklemek gerekir.¹¹ Paccard’a göre ise zellic sanatı muhtemelen renkli taşlardan ve kobalt oksit camdan oluşan Bizans mozaiklerinden türemiştir.¹²

Türk-İslâm sanatında *çini* ya da *mozaik çini* olarak geçen seramik tabanlı bu sanat, Kuzey Afrika’da (Cezayir, Fas) yaygın olarak kullanılan **zellic** teriminin yanında, bu bölgede **füseyfisa**¹³ terimiyle, Orta Doğu’da (günümüzde Türkistan, Orta Asya ve İran) ise **kâşî** (**kâşânî**) terimiyle karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ **Füseyfisa** genellikle Bizans mimari bezemelerinde görünen ve renkli taş, sedef, cam, seramik ve benzeri küçük parçalardan oluşan mozaik bezeme tekniğidir. Emevi dönemine ait yapılarda çoğunlukla mozaik bezeme tercih edilse de, Abbasi döneminden itibaren bezemelerde kâşilerin hâkimiyetine rastlanılmaktadır.¹⁵ **Kâşânî** terimi sözlükte “*bir zellic türü olup, onlarla yer ve duvar kaplaması yapılır*” şeklinde tanımlanmaktadır.¹⁶ Huart ise İran’ın Kâşân adlı şehrinde üretilen çinilerden dolayı ün salan bu çinilere **kâşî** denildiğini ve bu çinilerin yapıların iç-dış

⁵ A. Zucchiatti vd., “Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries”, *International Journal of Pixe* 19/3-4 (2009), 175.

⁶ Louis Werner, “Zillij in Fez”, *Saudi Aramco World* 52/3 (Mayıs/Haziran 2001), 20; Zellic yerine sadece bu sanatın adını “kesme çini” olarak da kullanan olmuştur. Detaylı bilgi için bk. Sümevra Ocak Ahmed, *Fas’ta İslâm Mimarisi*, (Konya: Palet Yayınları, 2024), 275.

⁷ Zellige.info, “History of Moroccan Zellige” (Erişim 01.06.2021).

⁸ Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimarisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965), 188; Zeynep Rona, “Azulejo”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997), 1/178.

⁹ Beril Anılanmert - Zeynep Rona, “Çini (Batı)”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997), 1/408.

¹⁰ Hayrunnisa Turan, “Fas’ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37 (Nisan 2015), 491.

¹¹ Bk. Werner, “Zillij in Fez”, 20.

¹² André Paccard, “Zalijs”, *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture*, (Fransa: Editions Atelier 74, 1982), 1/349.

¹³ Geniş bilgi için bk. Birol Can vd., “Fusayfisa İslâm Mimarisinde Mozaik”, *Art Sanat Dergisi* 7 (2017), 71-121.

¹⁴ Muhammed el-Emîn ed-Dendan, *ez-Zellicü’z-Zeyyânî fi’l-Karneyn 13M-14M/7H-8H (Dirâse Fenniyye li’z-Zellicü’l-mükteşef fi Hafriyyati’l-Meşver 2008-2009M)*, (Tilimsan-Cezayir: Abou Bekr Belkaid Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 17; Sabiha Aker, *Çini Tasarımı*, (Ankara: Detay Yayıncılık, 2010), s. 2.

¹⁵ Aziz Doğanay, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 193.

¹⁶ Ahmed Rıza, *Mu’cemu metni’l-lüga*, (Beyrut: Dârü Mektebeti’l-Hayât, 1959), 1/103.

duvarlarının bezenmesi için kullanılan dört veya altı köşeli levhalar olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Bu nedenle olsa gerek 18. yüzyıla kadar Türk sanatında kullanılan çiniye **kâşî/sırça**, kullanım eşyası çini eşyaya (tabak, vazo vb.) **evânî** denilmiştir. Zamanla kâşî ifadesi unutulmuş, çini olarak devam etmiştir.¹⁸

14. yüzyılda İlhanlılar'la birlikte Orta Asya'da özellikle de İran'da mimari bezemede kullanılan ve zirve dönemini yaşayan kâşî sanatı, 15. yüzyılda Semerkant ve Buhara'daki Timurlulara ait yapılarda görülen renkli sırlı boyama tekniği ile gelişimine devam etmiştir.¹⁹

İlk örneklerini sırlı tuğla şeklinde gördüğümüz kâşîler, asıl gelişimini yeni teknik ve renklerle Anadolu Selçuklularında göstermektedir. Söz gelimi bu dönemde kesme mozaik çini tekniği dediğimiz, renkli sırlı levhalardan yapılacak desene göre kesilen parçaların alçı sürülmesi zemin üzerinde tekrar bir araya getirilerek uygulandığı teknik bu gelişmelerden biridir.²⁰ Bu noktada mozaik çini, kesilen parçalardan birleşerek bir bütünü oluşturması açısından zellic sanatına benzemektedir. Ancak hazırlanma aşamasında mozaik çiniler, sırlanan levhalardan ihtiyaç gereğince parçalar kesilerek yapılırken, zellic ise 10x10 cm'lik sırlı karolardan belli geometrik şekillerde tek tek kesilerek elde edilir. Uygulama aşamasında mozaik çiniler zemine alçı sürülerek yerleştirilirken, zellicde ise elde edilen parçalar bir araya geldikten sonra harç dökülerek levha haline getirilir ve o şekilde monte edilir.

Mozaik çini sırlarında genellikle firuze, lacivert, kobalt mavisi, yeşil, mor, ender olarak kırmızı ve sarı renkleri kullanılırken, zellicde ilk zamanlar beyaz, siyah, yeşil, sarı, mavi, kırmızı ve kahverengi renklere rastlanıldığı, zamanla kullanılan renklerin sayısının arttığı görülür.

Ayrıca bu dönemlerdeki mozaik çinilerde geometrik kompozisyonun yanında hem rumî, palmet, kıvrık dal gibi bitkisel hem de küfî, sülüs gibi hatlar kullanılırken²¹, zellicde ise çoğunlukla geometrik kompozisyonlar tercih edilmiştir. Ancak Attar'ın Medresesi örneğinde olduğu gibi palmet ve kıvrık dallarla oluşan bitkisel kompozisyonlar ender de olsa görülmektedir.²²

Bu manada Ortaçağ'da yaşayan seyyah İbn Battûta,²³ İran'ın Meşhed şehri yapıla-

¹⁷ Cl. Huart, "Kâşî", *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/412; Cl. Huart, "Kâşân", *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/404.

¹⁸ Mansur Atalay, *Kütahya Çinicilik Sanayiinin İncelenmesi* (Eskişehir: by, 1981), 7; Aker, *Çini Tasarımı*, s. 2; Aziz Doğanay, "Türk Tezyîni Sanatları", *Türk İslâm Sanatları Tarihi*, ed. Abdulkadir Dündar, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 359.

¹⁹ Ş. Yetkin, "Çini", 8/329.

²⁰ Ş. Yetkin, "Çini", 8/329.

²¹ Ş. Yetkin, "Çini", 8/329-330.

²² Charles Terrasse, *Médéras du Maroc*, ed. Albert Morancé, (Fes: by, Ağustos 1928), 23. Attar'ın Medresesi'ndeki zellic bezemelerini, örneklerin bulunduğu yapıları anlattığımız kısımda görselleriyle beraber daha detaylı aktarmaktayız.

²³ A. Said Aykut, "İbn Battûta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999),

rındaki süslemelerinden bahsederken “yapıların zellige benzeyen kâşânî ile süslü olduğunu, ancak kâşânînin renklerinin daha parlak ve süslerinin daha güzel olduğunu” ifade-si²⁴ ile iki sanat arasında farklılık bulunduğuna dikkat çekmiştir.

1.2. Tarihçe

Hem Fas (Kuzey Afrika bölgesinde) hem de Endülüs bölgelerinde görülen ve mi-mari süsleme unsuru olarak kullanılan zellic sanatının çıkış zamanı ve yeri tam olarak bilinmemektedir. Kimilerine göre, 11. ve 12. yüzyıllarda bölgeye hâkim olan Murâbit (448/1056-541/1147) ve Muvahhid (524/1130-668/1269) döneminde, Fas ve İspanya'nın bazı şehirlerinde zellic uygulamaları görülmüştür. Bu nedenle kimi sanat tarihçileri ilk zellic örneklerinin Murâbitlar zamanında ortaya çıktığını ifade etse de, genel kanaate göre en eski zellic bezemelerinin Muvahhidler dönemine uzandığı ve Merakeş'teki Kütübiyye Camii (552/1158) ile Kasbah Camii minarelerindeki zelliclerin ilk örnekler olduğu kabul edilmektedir.²⁵ Ancak bu devletlerden daha önce kurulan ve hem bu devletlerle hem de Fatımîlerle çağdaş olarak yaşayan Hammadîler'in (405/1015-547/1152)²⁶ kaleşehir olarak kullandığı Kal'at Benî Hammad'da yapılan kazı çalışmalarında bazı çini parçalarına (zellicler) ulaşılmıştır. 1898 ve 1908'de yapılan kazılar sonucu Kal'at şehrinde inşa edilen Dârü'l-Bahr ve Kasru'l-Menâr adlı iki önemli yapının tez-yinatlarında çinilerin (zellicler) kullanıldığı öğrenilmiştir. Hatta yapılan incelemeler sonucu doğudan ilham alan berberî sanatının, İran ve Mezapotamya öğeleri ile yerel Bizans sanatının bir terkibi gibi görüldüğü sonucuna varılmıştır.²⁷

Zelliclerin Merînîler (592/1196-869/1465) döneminde cami, minare/kule, medrese, saray gibi yapıların bezemelerinde kullanıldığı göz önüne alınırsa, bu sanatın git-tikçe yaygınlaştığı ve örneklerle bakıldığında da daha güzel işlerin ortaya çıktığı söylenebilir.²⁸ Bu bağlamda 13. yüzyıl başlarında Fes civarında 188 seramik atölyesinin kurulduğu tespit edilmiştir.²⁹

Fes'teki 722-725/1323-25 tarihli Attârîn ve 750-756/1350-56 tarihli Ebû İnanîye medreselerinin avlu zeminini ve duvarlarını bezeyen sarı, mavi, yeşil ve kahve-

→

19/361.

²⁴ Muhammed Hamza İsmail el-Haddad, *el-Medhal ilâ Dirâseti'l-Mustalahâtî'l-Fenniyye li'l-Îmâreti'l-İslamiyye*, (Kahire: Zehrâu's-Şark, 2008), 23.

²⁵ Natascha Kubisch, “İspanya ve Fas (Mimari)”, çev. Nurettin Elhüseyni, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 261; Zucchiatti vd., “Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries”, 176; Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyânî*, 27;.

²⁶ Mehmet Özdemir, “Hammâdîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/489-490. Bazı kaynaklarda Kasru'l-Menâr'ın Fatımî mimarisi olarak işlendiği görülür ve 10. yüzyıl sonunda inşa edildiği aktarılır. Detaylı bilgi için bk. S. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, 76-78; Yılmaz Can - Recep Gün, *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 118.

²⁷ S. Yetkin, *İslâm Mimarisi*, 76-78; G. Yver, “Kal'at Benî Hammâd”, *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 6/112-113; Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarisi*, 275.

²⁸ Zucchiatti vd., “Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries”, 176.

²⁹ Werner, “Zillij in Fez”, 25.

rengi tonlardaki zellicler, göz alıcı şekilde yapıları süslemektedir.³⁰ Sîdî Bû Medyen (Ebû Medyen) Camii, 14. yüzyılda Merînî sultanı tarafından Endülüs mimari tarzında inşa ettirilmiş, minaresi ise tuğla ve çok renkli zelliclerle tezyin edilmiştir.³¹

Zeyyanîler döneminde (632/1235-956/1550) Meşver kasrı ve kalesinde bazı zellic örneklerine rastlanmıştır.³² Cezayir'in Tilimsân şehri yakınlarındaki Mansûre'de bulunan ve 702/1303'de yapımına başlanıp otuz yıl sonra tamamlanan Mansûre Camii'nin minaresi üzerinde de Merînî mimari tezyinatında kullanılan zellic sanatının izlerini yansıtan süslemeler bulunmaktadır.³³ Ayrıca 14. yüzyılda Merînîlere karşı yapılan savaşlarda ele geçirilen esirlerin Tilimsân'daki sarayların inşasında işçi olarak çalıştırıldığı, bu nedenle de sarayların çoğunda Merînî sanatının özellikleri görüldüğü, bunlara ek olarak Tilimsân'ın tarihî dokusunda Berberî, Arap, Endülüs, Türk ve Fransız dönemlerinin izleri bulunduğu ve içlerinde en etkilisinin ise Endülüs sanatı olduğu nakledilmektedir.³⁴ 16. yüzyıldaki göç dalgalarının etkisiyle Tunus'ta zellicler görülmeye başlamıştır. İlave olarak Tunus saraylarının tezyinatında kullanılan zellicler, renk ve motif açısından aynı dönem Endülüs eserleri ile benzerlik göstermektedir.³⁵

Zellic uygulamalarının günümüze kadar devam ettirildiği görülmektedir. Söz gelimi 1413/1993 tarihinde Kazablanka'da inşa edilen ve dünyanın en büyük camilerinden biri olan II. Hasan Camii bezemelerinde yine mavi ve yeşil tonlarında zellicler yer almaktadır.³⁶

Günümüzde hala usta-çırak ilişkisiyle Fas ve çevresinde geleneksel yöntemlerle zellic uygulaması yaygın olarak devam etse de, Endonezya gibi daha uzak bölgelerde ve farklı kültürlerde de bu uygulamanın tercih edildiği görülmektedir.³⁷ Peranakan'da (Güney Çin, Malezya, Singapur, Endonezya adaları) özellikle İspanya'dan ithal edilen zellicler zemin, duvar, sehpa gibi farklı yüzeylerde kullanılmaktadır.³⁸

³⁰ A. Engin Beksaç, "Mağrib (Mimari)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/320; Zucchiatti vd., "Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries", 177; Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 275.

³¹ Ahmet Kavas, "Tilimsân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/162.

³² Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyanî*, 90 vd.

³³ Beksaç, "Mağrib (Mimari)", 320.

³⁴ Natascha Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimari)", çev. Nurettin Elhüseyni, *İslam Sanatı ve Mimarîsi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 314; Kavas, "Tilimsân", 161-162.

³⁵ Natascha Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Bezeme Sanatları)", çev. Nurettin Elhüseyni, *İslam Sanatı ve Mimarîsi*, ed. Markus Hattstein - Peter Delius, (İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007), 322.

³⁶ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 277.

³⁷ Stars in Symmetry, "İnternet Finds - Gene Turangan Zilij" (Erişim 12.06.2021).

³⁸ Stars in Symmetry, "Observation - Islamic Geometric in Peranakan Tiles" (Erişim 12.06.2021).

Şekil 1. Fas II. Hasan Camii avlusunda zellic örnekleri³⁹

2. Uygulanan Kompozisyon, Kullanılan Renkler ve Şekiller

2.1. Uygulanan Geometrik Kompozisyon

Fas ve Endülüs bölgesinde görülen geometrik şekiller, bitkisel öğeler ve hat sanatı ile birlikte yapılan bezemelerde aranan genel ilkeler *uyum, simetri ve tekrardır*.⁴⁰ Bitkisel ve geometrik unsurlar içeren bezemeler ve hat, bütün İslâm sanatında olduğu gibi Mağrib'de de önde gelmektedir. Bu tür geometrik uygulamalar zellic sanatında da tercih edilmiştir.⁴¹

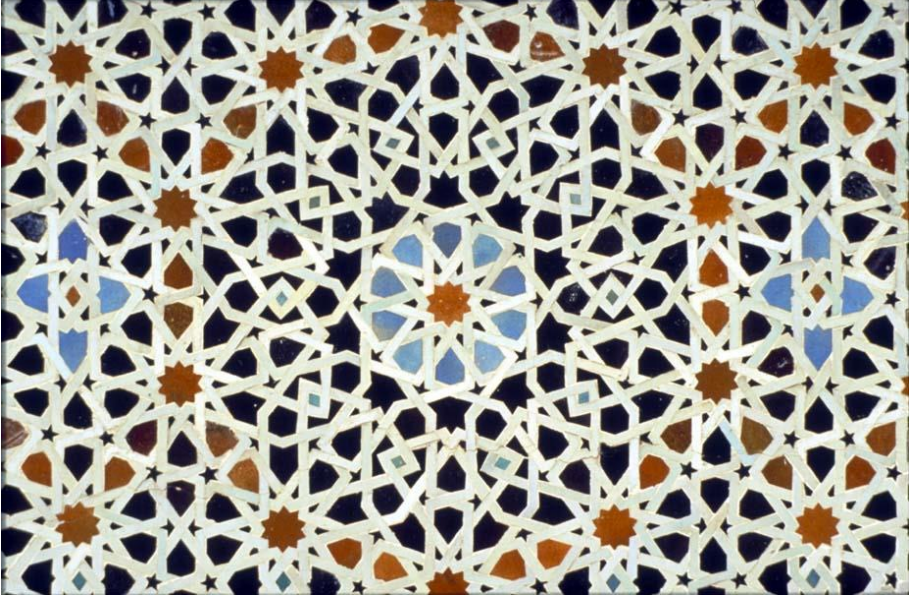
İran gibi Fas'ın geleneksel zanaatkârları, desenlerini oluştururken sadece daire ve çizgiler kullanır. Her geometrik desen merkeze çizilen bir tam daireden türemektedir.⁴²

³⁹ Atlas Obscura, "Hasan II Mosque", (Erişim 28.06.2021).

⁴⁰ Dendan, *ez-Zelfcû'z-Zeyyânî*, 78.

⁴¹ "Magrip", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997), 2/1152; Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 277.

⁴² Eric Broug, *İslam Sanatında Geometrik Desenler*, çev. Y. Darbaz Karaca, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 8-9.

Şekil 2: Geometrik kompozisyonla oluşturulmuş bir zellic (ankebuti) örneği.⁴³

2.2. Kullanılan Renkler

İlk uygulamalarda *beyaz, siyah, yeşil, sarı, mavi, kırmızı* ve *kahverengi* olmak üzere 7 renk kullanılırken sonraki dönemlerde bu renklerin 47'ye kadar çıktığı görülmektedir. Emin'e göre Kütübiyye Camii minaresinde görülen *turkuaz* ve *beyaz* renkler ilk renklerdir.⁴⁴ Bütün renklerde ana madde olarak 'kum ve kurşun' kullanılmaktadır. Bunun yanında farklı renkler oluşturmak için oksit içeren başka maddeler eklenmektedir. Mesela *yeşil* renk için kum ve kurşun yanında sarı bakır; *beyaz* için kum ve kurşun yanında çinko; *siyah* için kum ve kurşun yanında Fas çöllerinde bulunan manyetik taşlar gibi maddeler eklenir.⁴⁵ 9. yüzyıldan itibaren Irak bölgesinde ve sonrasında Müslüman İspanya (Endülüs) da dâhil birçok bölgede opak beyaz sır elde etmek için oksitleme işleminin kullanıldığı tespit edilmiştir.⁴⁶ Ayrıca kimyasal yapıları incelendiğinde renkli zellic örneklerinin içeriğinde kalay okside rastlanılmakta, fakat onun farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷ Bu süslemelerde kullanılan renklerin (beyazın 'saflığı', siyahın 'hayatın derinliğini', mavinin 'gökyüzü ve suyu' vs.) farklı anlamları içerdiği ifade edilmektedir.⁴⁸

⁴³ Stars in Symmetry, "Study - The Colours of Zillij" (Erişim 12.06.2021).

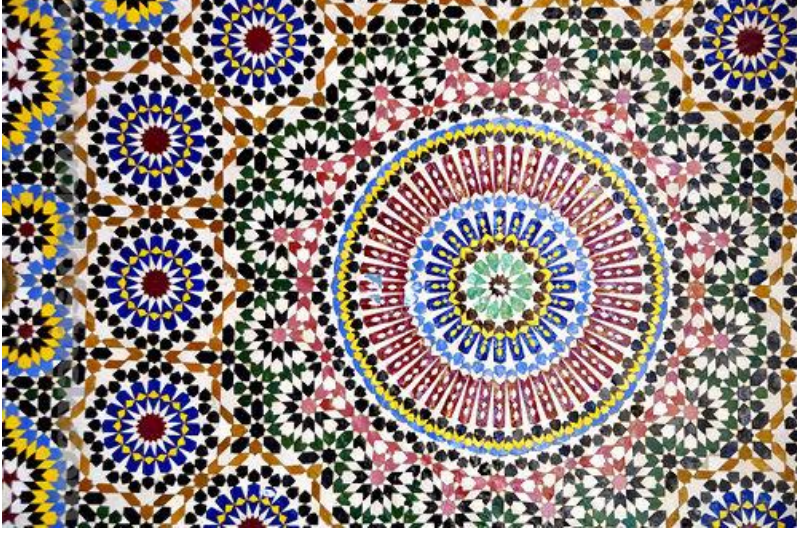
⁴⁴ Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyâni*, 82.

⁴⁵ Paccard, "Zalijs", 350; Zellige.ma, "The raw material", (Erişim 28.06.2021).

⁴⁶ Ayed Ben Amara, vd., "Recherche D'indices Sur Les Techniques De Fabrication De Zelliges Du XIVe Siècle (Chellah, Maroc)", *Revue d'Archéométrie*, 27, (2003), 107 vd.; Zucchiatti vd., "Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries", 181.

⁴⁷ Detaylı bilgi için bk. Zucchiatti vd., "Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries", 182; Zellige.info, "History of Moroccan Zellige".

⁴⁸ Renklerin anlamları için bk. Stars in Symmetry, "Study - The Colours of Zillij".

Şekil 3: Çok renkli bir zellıc örneđi⁴⁹

2.3. Kullanılan Şekillerden Bazıları ve Anlamları

Zellıc sanatında, altı kollu-sekiz kollu yıldız çeşitleri, kare, üçgen, altıgen, sekizgenler, eşkenar dörtgenler, petekler, ağ desenleri, dama tahtaları, köşeli ayraçlar, baklavalılar, elmas desenleri; ördekler, taraklar, bilezikler, bardaklar, eller gibi organik şekiller de dâhil olmak üzere 360'a yakın şekil kullanılmakta olup bu şekillerin her birinin adı farklıdır.⁵⁰ Geometrik düzeni oluşturan üçgen, altıgen altı/sekiz köşeli yıldızlar, kare gibi şekillerin yanında ağaç gibi bitkisel motiflerin de geometrik formda stilize edilerek kullanıldığı görülmektedir. Bahsi geçen şekillerden üçgen, Kenanlılar'ın kullandığı bir şekil olarak bilinmektedir. Yine sekiz köşeli yıldız Kenanlılar'a göre 'zühre yıldızını' temsil etmektedir. Helezonik şekiller M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren bilinen çömlekler üzerinde uygulanan şekillerdir. Bitkisel motifler ise bereket, gelişme ve gençliği simgeleyen Kenanlılar ve İrânlıların da içinde bulunduğu medeniyet unsurlarıdır.⁵¹

İslâmiyet'le beraber Müslüman sanatçıların yaptığı geometrik şekiller soyutlanarak anlamlar kazanmıştır. Yüklenilen anlamların yöreden yöreye ve bölgeden bölgeye değişiklik gösterebileceğini göz önüne alarak sözü edilen anlamları şu şekilde ifade edebiliriz: Altı köşeli yıldızın yeri ve göğü temsil ettiği belirtilmektedir. Süslemelerdeki sekiz köşeli yıldız iki kareden meydana getirilmiştir. Bir karenin kuzey-doğu-batı yönünü, diğersinin ise su-hava-toprak-ateş yönünü temsil ettiği ifade edilmektedir. Dairenin insanı evrene yönlendirdiği, bazı bitkisel şekillerin ise cenneti, varoluşu, sevabı ve imanı

⁴⁹ Stars in Symmetry, "Study – The Colours of Zillij".

⁵⁰ Werner, "Zillij in Fez", 28.

⁵¹ Klod Ubeyd, *et-Tasvir ve Tecelliyatuhu fi't-Türasi'l-İslami*, (Beyrut, 2008), 86-87.

temsil ettiği kabul edilmektedir.⁵²

Şekil 4: Zellic sanatında kullanılan parçalardan bazıları (sol)⁵³, (sağ)⁵⁴

Desenlerden bazılarının ismi ankebûtî, kûfî, tevrik, teşcir, testir'dir. Muhammad Azim Ahad'ın tespitleriyle bu desenlerin anlamları ise şöyledir:⁵⁵

Ankebûtî (العنكبوتي), deseni oluşturan geometrik kompozisyonun örümcek ağına benzemesinden dolayı bu adı almıştır. Ahad'a göre desenin tercih edilmesinin arka planında Hz. Peygamber'in Mekke'li müşriklerden kaçarken mağaraya saklandığında, mağara girişine örümceklerin ağ yapması sayesinde kurtulması⁵⁶ yatmaktadır.

Şekil 5: Fes, Ebû İnanıyye Medresesi'ndeki ankebûtî örneği⁵⁷

Kûfî (الكوفي), düz geometrik çizgilerden oluşan simetrik yapıya sahiptir. Bu desen Kufi hattının kaligrafik yapısına benzediği için bu adı almıştır.

⁵² Ubeyd, *et-Tasvir ve Tecelliyatuhu fi't-Türasi'l-İslami*, 85-86.

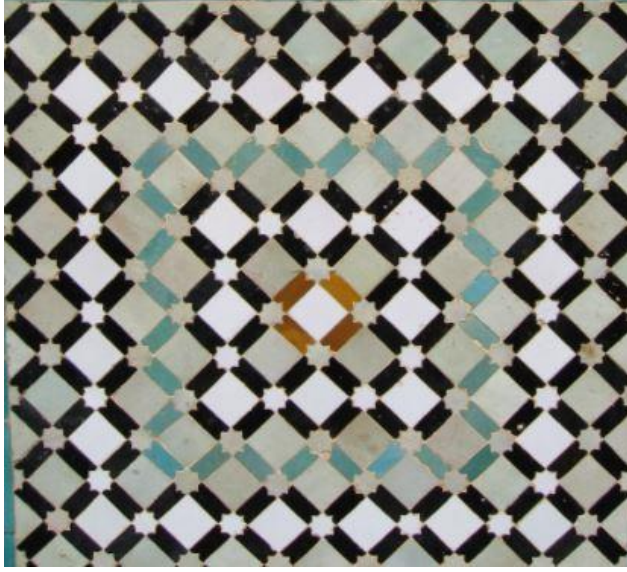
⁵³ Zucchiatti vd., "Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries", 176.

⁵⁴ Paccard, "Zalijs", 371-372, 375.

⁵⁵ Desen anlamları ve görselleri için bk. Stars in Symmetry, "Study - Types of Zillij", (Erişim 12.06.2021).

⁵⁶ Mağara girişinin örümcek ağı ile kapanması hk. bk. Maverrî Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, A'lâmu'n-Nübuve, (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1409), 99-100.

⁵⁷ Stars in Symmetry, "Study - Types of Zillij", (Erişim 12.06.2021).

Şekil 6: Fes, Ebû İnâniyye Medresesi'ndeki kufi tarzı zellic örneđi⁵⁸

Tevrik (التوريق), zellic sanatında kullanılan yaprak benzeri bir desendir. Kullanılan yaprak benzeri uygulamalar muhtemelen süslemeye bu adı vermiştir.⁵⁹

Şekil 7: İspanya, Elhamra Sarayı'ndaki tevrik mozaikleme örneđi⁶⁰

Teşcir (التشجير), zellic desenlerinden ağaç şeklindeki bir motiftir. İç içe geçmiş gövdeleri ve dalları olan bir ağaca benzemektedir.

⁵⁸ Stars in Symmetry, "Study - Types of Zillij", (Erişim 12.06.2021).

⁵⁹ Paccard, "Zalijs", 444.

⁶⁰ Stars in Symmetry, "Study - Types of Zillij", (Erişim 12.06.2021).

Şekil 8: İspanya, Elhamra Sarayı'ndaki tescir örneği⁶¹

Testir (التستير), zellic deseninde bir yıldız etrafında geometrik geçmelerle oluşturulan desendir. Zellic'de sık kullanılan bu desende merkezde büyük bir halka ve onun etrafında daha küçük dairelerin sıralandığı bir uygulama görülmektedir.

Şekil 9: Fas'ta bir çeşme detayı, testir örneği⁶²

3. Yapılış Şekli ve Uygulama Aşamaları

3.1. Yapılış Şekli

Kalınlığı yaklaşık 1.2 cm olan 10x10 cm ölçülerinde pişmiş topraktan yapılmış kare fayanslar el işçiliği ile 'minkas' denilen iki ucu keskin çekiç/keski ile kırılarak 5x5 cm veya 3x3 cm boylarında çeşitli şekil ve renklerde küçük parçalara ayrılır. Bu şekil verilen parçalar kompozisyona uygun şekilde yere yerleştirilen kasnaklara dizilir. Zeminde işçiliği kolaylaştırması için çizgi ve dairelerden oluşmuş şablon bulunur. Bu işle-

⁶¹ Piccavey, "The Alhambra Palace – Secrets behind the Writing on the Wall". (Erişim 29.04.2024).

⁶² Stars in Symmetry, "Study – Types of Zillij", (Erişim 12.06.2021).

mi yaparken çok dikkat etmek gerekir, çünkü parçalar dizilirken renklerin olduğu sırlı kısım alt tarafta kaldığı için hata kabul etmemektedir.⁶³

Eskiden Fas ve Endülüs'te yapıdırma amaçlı kil kullanılmış, daha sonra ise üzerine çimento gibi malzemeler eklenerek parçalar birbirine tutturulmuştur. Bu şekilde elde edilen levhalar köşk, saray ya da evlerin zemin ve duvarlarına dizilerek yapılar süslenmiştir.⁶⁴

3.2. Uygulama Aşamaları

Seramik Hamurunun Hazırlanması: Kullanılacak çamur, toprak kütleleri halinde çıkarılıp, 24 saat 'zuba' denilen su kuyularında bekletilir ve homojen hale gelecek şekilde iyice karıştırılarak yoğrulur. Tam olarak doğru derecede kuruması ve şekil verilebilecek kıvama gelmesi için kil hamuru yığın halinde güneş altında bir müddet bekletilir.⁶⁵

Şekil 10: Zellic hamurunun hazırlanması (sol)⁶⁶ ve yığın halinde bir miktar kuruması için güneşe bırakılması (sağ)⁶⁷

Dikdörtgen Kalıplar: Nemli karışım ahşaptan dikdörtgen kalıplar içerisine dökülür ve üstleri spatulayla düzeltilerek kumlu zemin üzerine (nemi çekmesi için) serilir ve hava şartlarına bağlı olarak kuruyana kadar güneşte ikinci kez bekletilir.⁶⁸

⁶³ Paccard, "Zalijs", 349.

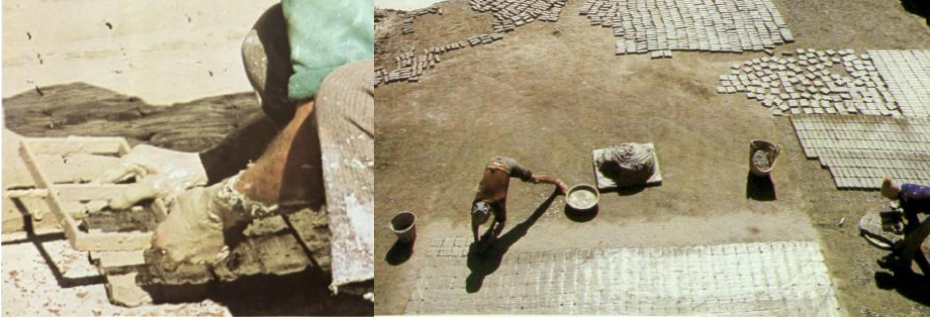
⁶⁴ Dendan, *ez-Zelfcū'z-Zeyyânî*, 69.

⁶⁵ Paccard, "Zalijs", 349, 357.

⁶⁶ Paccard, "Zalijs", 357.

⁶⁷ Paccard, "Zalijs", 358.

⁶⁸ Paccard, "Zalijs", 349, 358, 363.

Şekil

11: Hazırlanan hamurun dikdörtgen ahşap kalıp içinde tabla haline getirilme işlemi (sol)⁶⁹, güneş altında tablaları kurutma işlemi (sağ)⁷⁰,

Daha sonra usta, bu dikdörtgen tablaları önündeki düz bir taş üzerine alır, kenarlarındaki fazlalıkları temizleyip ahşap bir takoz ile üstlerini düzler ve bir şablon yardımı ile plaka/karo haline getirilir. Elde edilen plakalar tekrar kumlu zemin üzerine ve güneş altına dizilir. Fırınlanma işleminden önce plakaların tamamen kurumuş olması gereklidir.⁷¹

Şekil

12: Tabla kenarlarının temizlenerek dikdörtgen plaka haline getirilmesi (sol)⁷², hazırlanan tablaların kalıp ile düzgün karolar haline getirilmesi (orta)⁷³ ve ikinci kez güneş altında kurutmaya hazırlanması (sağ).⁷⁴

(Sırsız ve Sırlı) Pişirme İşlemi: Elde edilen toprak plaka, iki defa pişirme işlemine tabii tutulur. Birinci pişirmenin amacı, sır uygulanacak yüzeyin sıvı olan sır maddesini daha iyi emebilmesi için renksiz olarak yapılmasıdır. Daha sonra renklenmesi için sırla boyanarak yaklaşık 800 °C'lık fırına ikinci defa verilir ve 24 saat fırınlama işlemi sürer. Böylece levhaların renkleri ortaya çıkar. Her pişirme işleminde önce beyaz, sonra mavi, en son daha az ısıya maruz kalması gereken yeşil karolar fırınlanır. Fırınlanan sırlı levhalar kırılarak şekil verilmeden önce kusurlu olanları atılır, geriye kalan

⁶⁹ Paccard, "Zalijs", 358.

⁷⁰ Paccard, "Zalijs", 363.

⁷¹ Paccard, "Zalijs", 359-363.

⁷² Paccard, "Zalijs", 359.

⁷³ Chimay70, "how moroccan zellige is made - www.mosaics-tiles.com", Youtube (Yayın tarihi 12 Mayıs 2015), 02:11-02:34.

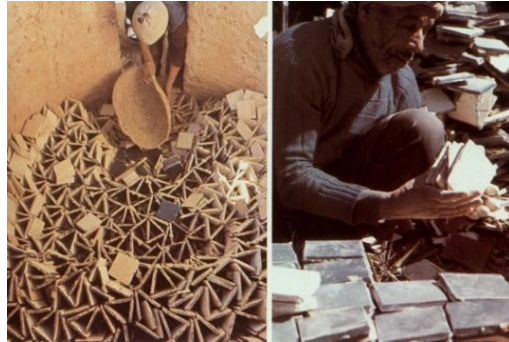
⁷⁴ Marrakech Guided Tours, "Moroccan Zellij - Tiles - Marrakesh Tour Guide", Youtube (Yayın tarihi 5 Ekim 2015), 00:27-00:30.

sağlam plakalar da renklerine göre ayrılır.⁷⁵

Sır oluşumunda ise yerel bileşimler kullanılır. Meknes'ten gelen kumlu kırmızı toprak, geri dönüştürülmüş pil kurşunununa eklenir ve iki gün boyunca pişirilir. Hazırlanan toprak, önce demir merdane içerisinde ğtlerek toz haline getirilir, daha sonra sır bileşiğine dönüştürülür, ardından su ve uygulanacak boya pigmenti ile karıştırılır. Bu pigmentler önceleri yerel imknlar dhiline elde edilip *yeşil* için geri dönüştürülmüş bakır, *koyu mavi* ve *siyah* için o renkleri veren mineraller kullanılmakta iken, eski eserlerde görülmeyen turkuaz, gl rengi ve sarı gibi modern renkler için ise pigmentler yerelde bulunmadığından dışarıdan ithal edilmektedir.⁷⁶ Ayrıca Fes ve Meknes'ten alınan kil numuneleri incelendiğinde, hamurlarının benzerliği dikkati çekmekte, bunda da bölge jeolojisinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷

şekil 13: *İçinde pigment bulunan sıvı haldeki sır karışımına karoların tek taraflı daldırılarak sırlanması (sağ).*⁷⁸

şekil 14: *Sırlanan plakaların usule uygun şekilde fırın içine dizilerek fırınlanması ve fırınlandıktan sonra kontrol edilerek renklerine göre ayrıştırılması.*⁷⁹

Sırlı Karolara Desenlerin izilmesi: Kompozisyonu oluşturacak zellic parçala-

⁷⁵ Paccard, "Zalijs", 350, 365.

⁷⁶ Werner, "Zillij in Fez", 28; Art Zellige, "Art Zellige | Presentation of all of the handmade steps to build the moroccan tiles", *Youtube* (Yayın tarihi 05 Aralık 2019), 00:51-01:52.

⁷⁷ Zucchiatti vd., "Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries", 184.

⁷⁸ Marrakech Guided Tours, "Moroccan Zellij - Tiles - Marrakesh Tour Guide", 00:33-00:40.

⁷⁹ Paccard, "Zalijs", 365.

rını elde etmek için usta, önceden hazırlanmış bir taşı şablon olarak kullanarak etrafını mürekkebe batırılmış ucu yassı bambu çubukla çizer ve kırma işlemine hazırlar.⁸⁰

Şekil 15: Fırınlanan karoların sırlı yüzeylerine şablon yardımıyla desenlerin aktarılması.⁸¹

Sırlı Karoları Kırma İşlemi: Kompozisyonu oluşturacak parçalar, şekillerine göre büyük sırlı karolardan gerekli boyutlarda kırılarak renkli ve çeşitli şekillerde zellic parçaları meydana getirilir.⁸²

Karoların küçük parçalara dönüştürme işlemi çok hassas, ustalık ve uzmanlık gerektirmektedir. Çünkü 10x10 cm'lik parçaları daha küçük ve zarif parçalara dönüştürmek kolay bir işlem değildir. Bu işi usta kırıcılar (kessâr) yapar.⁸³ Bu yöntemle çoğunlukla yıldız motifleri şeklinde büyük geometrik desenler oluşturulmaktadır.⁸⁴

Şekil 16: Çizilen desenlerin minkaş yardımıyla birbirinden ayrılması ve parçalara son hali verilmesi.⁸⁵

Kırılan Parçaların Kenarlarının Düzeltilmesi/Pürüzsüzleştirilmesi: Küçük parçaların kolayca birleştirilmesi için kenarlarındaki pürüzler zımparalarla giderilir.⁸⁶ Böylelikle meydana gelen parçalar yapboz gibi kompozisyona uygun şekilde yerlerine

⁸⁰ Paccard, "Zalijs", 366.

⁸¹ Paccard, "Zalijs", 366.

⁸² Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Bezeme Sanatları)", 323; Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyânî*, 72.

⁸³ Werner, "Zillij in Fez", 28; Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyânî*, 72.

⁸⁴ Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Bezeme Sanatları)", 323.

⁸⁵ Chimay70, "how moroccan zellige is made - www.mosaics-tiles.com", 04:39-05:45.

⁸⁶ Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyânî*, 73.

kolayca dizilebilir.

Şekil 17: Her bir zellic parçasının kenarlarının pürüzsüzleştirilip dizime hazır hale getirilmesi.⁸⁷

Yapıştırma İşlemi: Kompozisyonu oluşturan parçalar zeminde ters dizilir ve üzerine kireç karıştırılmış kil eklenerek yapıştırılır. Günümüzde ise yapıştırıcı olarak çimento ve kireç kullanılır. Kompozisyonu oluşturulan levhalar, kolay taşınması amacıyla 60x100 cm ebatında ayarlanır.⁸⁸ Ertesi gün, kurduğunda tek bir panel olarak duvara yapıştırılması için üzerine 7 cm kalınlığında bir beton destek uygulanır.⁸⁹ Sonrasında elde edilen parçalar mimari bezeme unsuru olarak yerlerine yerleştirilir.

Şekil 18: Kompozisyona uygun bir kasnak içinde ters bir şekilde parçaların dizilmesi.⁹⁰

⁸⁷ Chimay70, "how moroccan zellige is made - www.mosaics-tiles.com", 05:45-06:44.

⁸⁸ Dendan, *ez-Zellicü'z-Zeyyânî*, 74.

⁸⁹ Werner, "Zillij in Fez", 31.

⁹⁰ Chimay70, "how moroccan zellige is made - www.mosaics-tiles.com", 07:27-07:36.

Şekil 19: Kompozisyona uygun bir kasnak içinde ters bir şekilde parçaların dizilmesi.⁹¹

Şekil 20: Dizilen parçaların üzerinin yapıştırıcı karışım hazırlığı.⁹²

Şekil 21: Parçaların birbirini iyi tutması ve kolay taşınması için yapıştırıcı harcın yüzeye uygulanması.⁹³

⁹¹ Marrakech Guided Tours, "Moroccan Zellij - Tiles - Marrakesh Tour Guide", 04:19-04:33.

⁹² Marrakech Guided Tours, "Moroccan Zellij - Tiles - Marrakesh Tour Guide", 04:33-04:53.

⁹³ Marrakech Guided Tours, "Moroccan Zellij - Tiles - Marrakesh Tour Guide", 04:57-05:07.

Şekil 22: Uygulamaya hazırlanan zellic bezeme örneği⁹⁴

Ancak bazen duvar ve sütunların bezemesinde hassas davranılması gereken durumlarda direkt yüzeye uygulama da yapılmıştır.⁹⁵

Şekil 23: Zellic parçalarının direkt duvar yüzeyine uygulanması⁹⁶

4. Zellic Örneklerinin Görüldüğü Bazı Yapılar

Fas ve Endülüs'ün farklı bölgelerinde yer alan cami, minare, medrese, türbe gibi dini yapıların zeminleri, duvar yüzeyleri, kemer ayakları, mihrap ve mihrap nişi yüzeyleri, sanduka üzeri gibi farklı yüzeylere zellic uygulanmaktadır. Ayrıca bu bölgelerde çiniye göre daha yaygın bir uygulama olarak tercih edilen zellicin saray, hastane, ev, dükkân, otel gibi sivil yapıları bezemede de kullanıldığı görülmektedir.⁹⁷

Fes, Merakeş ve Meknes şehirleri başta olmak üzere Fas'da bulunan çoğu cami tezyinatında, avlu ve harem bölümlerinin zemin ve duvar yüzeylerinde, kemer ayaklarının (genellikle) belli bir yüksekliğe kadar olan kısımlarında, mihrap ve minare yüzeyle-

⁹⁴ Marrakech Guided Tours, "Moroccan Zellij - Tiles - Marrakesh Tour Guide", 05:09-05:13.

⁹⁵ Paccard, "Zalijs", 439.

⁹⁶ Paccard, "Zalijs", 439.

⁹⁷ Turan, "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii", 491.

rinde, abdest havuzlarında zellic örneklerine rastlanmaktadır.

Bu kısımda benzerleriyle karşılaştırma yapılabilmesi amacıyla; öncelikle dini yapılardaki, daha sonra da sivil yapılardaki örneklere yer verilmiştir. Dini yapılardan verilen örnekler de kendi içinde cami, medrese, türbe şeklinde gruplanarak kronolojik sırayla dizilmiştir.

İlk inşası 245/859 yılında gerçekleşen⁹⁸ son hali ise Muvahhidler dönemine ait⁹⁹ **Karaviyyîn Camii**'nde avlu zemini ile duvarlarının alt kısımlarında yeşil, sarı, mavi, beyaz ve siyah zelliclere rastlanılır.¹⁰⁰

Şekil 24: Karaviyyîn Camii avlu zemini (sol)¹⁰¹, (sağ).¹⁰²

Şekil 25: Karaviyyîn Camii iç kısım duvar yüzeyleri.¹⁰³

12. yüzyıla ait **Kütübiyye Camii**'nin hem avlu zemininde hem de minaresinin en

⁹⁸ Zehra Gözütok Tamdoğan, "Merinilerde Vakıf ve Mağrip İctimai-İlmi Hayatını İhyası", *Sosyal Kalkınma ve Vakıf/ İLSAM İlahiyat İlimleri Araştırma Merkezi*, ed. Aydın Kudat, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, Mayıs 2021), 184.

⁹⁹ Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimari)", 310;

¹⁰⁰ Turan, "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii", 491.

¹⁰¹ Gzt, "Dünyanın ilk üniversitesi: Karaviyyîn Camii", (Erişim 28.06.2021).

¹⁰² Wikimedia Commons, "Category:Al-Qaraviyyin courtyard", (Erişim 28.06.2021)

¹⁰³ Fikriyat, "Karaviyyin Üniversitesi hakkında 5 bilgi... Fatma El Fihri Kimdir?", (Erişim 28.06.2021).

üst kısmında beyaz ve yeşil renklerde zellic örneklerine rastlanılmaktadır.¹⁰⁴

Şekil 26: Kütübiyye Camii avlu ve minaresinin üst kısımlarındaki zellic bezemeler.¹⁰⁵

Fas'ta yaygın görülen Mâlikî mezhebine göre cami içlerinde, özellikle mihrap kısımlarında sadelik tercih edilse¹⁰⁶ de bazı camilerin mihrap nişlerinde zelliclere rastlamak mümkündür. Örneğin 12. yüzyıl -13. yüzyıllarına ait olan **Meknes Ulu Camii**'nde veya 721/1321 yılında yapılmış olan **İbn Salah Camii**'nde görüldüğü üzere mihrap nişlerinin tezyinatında belli bir yüksekliğine kadar renkli zellicler tercih edilmiştir.

Şekil 27: Meknes Ulu Camii (sol)¹⁰⁷, İbn Salah Camii (sağ)¹⁰⁸ mihrap duvar yüzeyi ve mihrap nişi zellic bezemeleri.

¹⁰⁴ Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimarî)", 261; Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 96-98.

¹⁰⁵ Sümeyra Ocak, "Kuzey Afrika Minareleri", *İslâm Medeniyetleri Araştırma Dergisi* 5/12 (Haziran 2020), 109.

¹⁰⁶ Sümeyra Ocak - Aziz Doğanay, "İslam Mimarîsinde Mezhep Etkisi: Fas Câmileri Örneği", *İSTEM*, 17/33, (Yaz 2019), 101.

¹⁰⁷ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 131.

¹⁰⁸ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 110.

743/1342 yılında yaptırılan **Ebu'l-Hasan Camii**'ne ait minarenin farklı yüzeylerinde farklı kompozisyonlara rastlanılmaktadır. Bir tarafında yıldız ve birbirine geçmeli motiflerin içinde orijinal zellic örneklerine, diğer tarafında ise yeşil, siyah ve kahverengi kullanılarak yapılmış zelliclere; üst kısmında da yine zellic ile yapılmış geometrik kompozisyonda bezemeler yer almaktadır.¹⁰⁹

Şekil 28: Ebu'l-Hasan Camii minaresinin üst kısmındaki zellic bezemeler (sol),¹¹⁰ (sağ).¹¹¹

Merînî Sultanı Ebû Saîd emriyle Fes şehrinde 725-726/1325 yılında inşası tamamlanan **Attârîn Medresesi**'nin¹¹² iç mekândaki cephe yüzeylerinin alt kısımlarında, avlu zemini ve abdest havuzunun kaidesinde mavi, yeşil, siyah, beyaz, sarı, kahverengi, bordo renklerinde zellicler görülmektedir.¹¹³

Şekil 29: Attârîn Medresesi avlusu.¹¹⁴

¹⁰⁹ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 84-87.

¹¹⁰ Wikipedia, "Abu al-Hasan Mosque", (Erişim 05.05.2024).

¹¹¹ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 86.

¹¹² Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimari)", 312; Terrasse, *Médersas du Maroc*, 21; Gözütok Tamdoğan, "Merînîlerde Vakıf ve Mağrip İctimaî-İlmi Hayatını İhyâsı", 189.

¹¹³ Terrasse, *Médersas du Maroc*, 22; Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 190.

¹¹⁴ Zellige.info, "History of Moroccan Zellige".

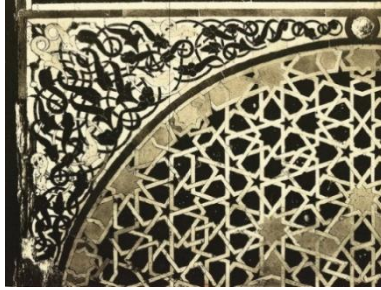

Şekil 30: Attârîn Medresesi avlusundaki zellic örnekleri.¹¹⁵

Ayrıca mescidin giriş kemerinin ayaklarını süsleyen panoların zelliclerle oluşturulmuş köşelikleri, kıvrık dallar üzerine çiçek ve palmetler yerleştirilerek oluşturulan desenleri nefis zellic örnekleriyle bezelidir. Köşeliklerde kullanılan renkler üç ton olup, beyaz zemin üzerine palmet ve çiçeklerin çoğu siyah-kahverengi, bazı palmet ve çiçekler ise bej-gridir.¹¹⁶

Şekil 31: Attârîn Medresesi girişindeki panonun zellic bezemeleri ve köşelik detayı (sol ve orta)¹¹⁷, (sağ)¹¹⁸

Şekil 32: Attârîn Medresesi girişinde bulunan panonun köşelik detayı, (1927).¹¹⁹

¹¹⁵ Alamy, "Al attarine madrasa Stock Photos and Images", (Erişim 05.05.2024).

¹¹⁶ Terrasse, *Médersas du Maroc*, 23.

¹¹⁷ Alamy, "Al attarine madrasa Stock Photos and Images".

¹¹⁸ Werner, "Zillij in Fez", 23.

¹¹⁹ Terrasse, *Médersas du Maroc*, 30.

Fas'taki 728-729/1328 yılında inşası tamamlanan **Sahric (Sihric, Sahrij) Medresesi**'nde erken dönem zellic örneklerine rastlanılmaktadır.¹²⁰

Sahrij Medresesi

Şekil 33: Sihric Medresesi avlusu.¹²¹

743/1342 yılında Selâ şehrinde Merînî sultanı zamanında yaptırılan **Ebu'l-Hasan Medresesi**'nin kare formundaki siyah, beyaz, yeşil, sarı zellicler kullanılarak¹²² galeri duvarının alt kısımları ve sütunları bezenmiştir.¹²³

Şekil 34: Ebu'l-Hasan Medresesi zellic bezemeleri¹²⁴

972/1565 yılında Sa'dî şerifi Mulay Abdullah el-Galib Billah tarafından Mera-keş'de yaptırılan **İbn Yusuf (Ali bin Yusuf) Medresesi**'nin tezyinatı, güçlü kabartmalı yazılar, ahşap ve alçı ile oyularak oluşturulmuş motifler, uzaktan açıkça göze çarpan tasarıma sahip zelliclerle desteklenmiştir.¹²⁵ Beksaç, Mevlay Abdullah'ın medresenin

¹²⁰ Terrasse, *Médernas du Maroc*, 19; Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimari)", 312; Ytur, "İslam Mimarisinin İzlerini Yansıtan Sahrij Medresesi", (Erişim 29.04.2024).

¹²¹ Ytur, "İslam Mimarisinin İzlerini Yansıtan Sahrij Medresesi".

¹²² Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarisi*, 222-223.

¹²³ Terrasse, *Médernas du Maroc*, 16.

¹²⁴ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarisi*, 224.

¹²⁵ Terrasse, *Médernas du Maroc*, 32-33; Şarkul Avsat, "Marakeş'teki tarihi Ali bin Yusuf Medresesi yeniden

tadilatını gerçekleştirdiğini, bunu yaparken de yapının bezemelerindeki oyma stuko ve ini mozaikleri (zelliger) Merinî anlayışı ve Endülüs sanat üslubunu takip ederek yaptırdığını belirtmektedir.¹²⁶ Günümüze ulaşan şekliyle medresenin avlusunda, ortasında eşkenar dörtgen şeklinde siyah, beyaz, yeşil ve sarı renklerde zellige bezeli bir havuz bulunmaktadır. Avlunun zemininde ve duvarların belli yüksekliğe kadar olan kısımlarında siyah, beyaz, yeşil, sarı ve mavi renklerdeki zelliger göze çarpmaktadır. Ayrıca öğrenci hücrelerinin bulunduğu yerdeki merdiven basamaklarında ve zemininde siyah, beyaz, yeşil ve sarı renklerde kare şekil kullanılmış zelliger yer almaktadır.¹²⁷

Şekil 35: İbn Yusuf Medresesi zelliger bezemeli havuz ve duvarları¹²⁸

Şekil 36: İbn Yusuf Medresesi zelliger bezemeli duvarları¹²⁹

→

açıldı", (Erişim 29.04.2024).

¹²⁶ Engin Beksaç, "Mağrib İşlam Mimarisi", *Yeni Türkiye: İřlām Dünyası Özel Sayısı – III*, ed. Hasan Celâl Güzel (Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Eylül-Ekim 2017), 97/528.

¹²⁷ Ocak Ahmed, *Fas'ta İřlām Mimarisi*, 205-209.

¹²⁸ Zellige.info, "History of Moroccan Zellige".

¹²⁹ Zellige.info, "History of Moroccan Zellige".

Şekil 37: İbn Yusuf Medresesi öğrenci hücrelerinin zeminindeki zellic bezeme¹³⁰

Şekil 38: İbn Yusuf Medresesi koridor zeminlerindeki zellic bezemeler¹³¹

Merakeş şehrinde Sa'dî şeriflerinin, aynı anlayışla bezedikleri bir yapı olan **Sa'dîler Türbesi (Darihu's-Sa'diyyîn)**, Sa'dî döneminin en önemli eserlerinden biridir.¹³² Kasbah Camii'nin arka duvarına inşa edildiği söylenen ve iki türbeden oluşan yapıdaki 16. yüzyıla ait mevcut Sa'dî mezarlarının birçoğu zelliclerle bezenmiştir.¹³³ Ayrıca mescit bölümünün zemininde zellic kaplı mezarlara, dış kısmında da üzerleri zellic bezemeli sandukasız mezarlara ve odanın duvarlarında da belli bir yüksekliğe kadar renkli zelliclere rastlanılır. Lalla Mesude'nin kabrinin olduğu yer zellic ile bezenmiş olup ayrıca bahçe zemininde zellic kaplı mezarlara rastlamak mümkündür.¹³⁴ Ahmed Mansur Türbesi'nin yan duvarlarında zelliclerle kaplı süpürgelik yer almaktadır.¹³⁵

¹³⁰ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 209.

¹³¹ Şarkul Avsat, "Marakeş'teki tarihi Ali bin Yusuf Medresesi yeniden açıldı".

¹³² Beksaç, "Mağrib İslam Mimarîsi", 97/528.

¹³³ Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimarî)", 316;

¹³⁴ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 241-243.

¹³⁵ Kubisch, "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimarî)", 316.

Şekil 39: Sa'dî Türbesi duvar yüzeyleri ve zeminindeki zellic bezemeler.¹³⁶

Şekil 40: Sa'dî Türbesi Lalla Mesude kabrinin olduğu mekânın iç ve dış kısmı zellic bezemeleri.¹³⁷

Sivil yapılardaki kullanımına örnek olarak, Nasrîler Devleti'nin başkenti Gırna-ta'da yaptırılan **Elhamra Sarayı**, farklı dönemlerde birçok yapının eklenmesiyle son şeklini 15. yüzyılda almıştır.¹³⁸ Çeşitli kule, salon, kasır, cami, hamam, bahçe, avlulardan oluşan saray kompleksi göz alıcı alçı ile karışık zellic bezemeleri ile dikkat çekmektedir.¹³⁹ Sarayın farklı alanlarında kullanılan zelliclerin çok çeşitli ve renkli örnekleri görülmektedir.

¹³⁶ Get Your Guide, "Marakeş: Bahia & Badi Sarayları & Saadian Mezarları Rehberli Tur", (Erişim 05.05.2024); Ocak, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 429.

¹³⁷ Ocak Ahmed, *Fas'ta İslâm Mimarîsi*, 244.

¹³⁸ Mehmet Özdemir, "Elhamra Sarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/30-31.

¹³⁹ A. Engin Beksaç, "Elhamra Sarayı (Mimari)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/32-33; Broug, *İslam Sanatında Geometrik Desenler*, 61; Recep Gün, "Mısır, Kuzey ve Batı Afrika ile Endülüs Topraklarında Kurulmuş Müslüman Türk ve Diğer İslam Devletlerinin Mimarîsi", *Türk İslâm Sanatları Tarihi*, ed. Abdulkadir Dündar, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2019), 168.

Şekil 41: Elhamra Sarayı'nın duvar yüzeylerinde zellic örnekleri.¹⁴⁰

Şekil 42: Elhamra Sarayı zellic duvar bezemeleri.¹⁴¹

Şekil 43: Elhamra Sarayı zellic duvar bezemeleri.¹⁴²

Sonuç

Genel olarak Türk sanatında kâşî/çini, mozaik çini ya da kesme çini olarak bilinen süslemeye benzetilen zellic sanatına Fas (Kuzey Afrika) ve Endülüs'te rastlanılmaktadır. Kullanılan renkler ve uygulanma biçimi kendine özgü olan zellicin ortaya çıkma zamanı ve mekânı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber görüldüğü eserlerden yola

¹⁴⁰ Love Granada, "Palaces of the Alhambra – the Famous Nasrid Palaces, Unique in the World", (Erişim 05.05.2024).

¹⁴¹ Zellige.info, "History of Moroccan Zellige".

¹⁴² Zellige.info, "History of Moroccan Zellige".

çıkılarak 10. ve 11. yüzyıllarda Hammadî döneminde ilk örneklerine rastlanıldığı düşünülmektedir. 13. ve 14. yüzyıllarda Merînîler'in hâkimiyet kurduğu bölgelerde ise daha gösterişli zellic uygulamaları ile karşılaşılmaktadır.

14. yüzyılda Orta Asya'da özellikle de İran'da mimari bezemede kullanılan kâşî sanatı, 15. yüzyılda Semerkant ve Buhara'da renkli sırlı boyama tekniği ile gelişimine devam etmiştir. İlk örneklerini sırlı tuğla şeklinde gördüğümüz kâşiler, asıl gelişimini yeni teknik ve renklerle Anadolu Selçukluları'nda göstermiştir. Bahsi geçen teknikle firuze, lacivert, kobalt mavisi, yeşil, mor, kırmızı ve sarı renklerinde hazırlanan büyük levhalardan parçalar kesilerek üretilen mozaik çiniler, uygulanacak zemine oluşturulan geometrik, bitkisel veya hat kompozisyonlarına göre alçı ile yüzeye monte edilir. Zellic sanatında ise beyaz, siyah, yeşil, sarı, mavi, kırmızı ve kahverengi renkleriyle başlayıp giderek çeşitlenen renk skalası ile sırlanmış 10x10 cm'lik karolardan belli başlı parçalar kesilir. Kesilen bu parçalar çoğunlukla geometrik kompozisyonda dizilip harç dolgusu ile birleştirilerek levhalar oluşturulur ve uygulanacak yüzeye bu şekilde monte edilir. Bu yönüyle zellic sanatı sözü geçen diğer bölgelerdekinden farklılık arz etmektedir. Ancak Attar'ın Medresesi'nde görüldüğü üzere palmet ve kıvrık dallarla oluşan bitkisel kompozisyonlara ya da bazen levha haricinde direkt yüzeye parçaların monte edilmesi gibi farklı uygulamalara da rastlanılmıştır.

Bahsettiğimiz zellic örneklerinin büyük çoğunluğu Fas'ın farklı şehirlerinde bulunurken, Cezayir'in Tilimsân şehrinde ve Endülüs bölgesindeki Grnata'da da zellic uygulamalarıyla karşılaşılmıştır.

Zellic bezeme unsuru cami, minare, türbe vb. dini yapılara ek olarak saray, medrese, kasır, hastane gibi farklı sivil yapıların tezyinatlarında da tercih edilmektedir. Zeliclere yapıların iç mekânlarında genellikle zemin veya duvarların alttan yaklaşık 50 - 150 cm yüksekliğindeki yüzeylerinde, mihraplarda, kemer ve sütun ayaklarında, abdest havuzlarında, çanak kaidelerinde, havuz iç yüzeylerinde, kapı kenarlarında, merdiven basamaklarında rastlanılmaktadır. Dış mekânlarda ise zellic avlu zeminlerinde, bazı minare yüzeylerinde, duvarlarda ve kimi çeşme yüzeylerinin bezemelerinde kullanılmıştır. Bazen de dış yüzeylerde (minareler) kesme çinilerle oluşturulan geometrik şekil veya hat yazılarının boşlukları zellic parçalarıyla doldurulmuştur.

Kurşun ve kum yanında çeşitli renkler elde etmek için yerel veya ithal farklı oksit maddeler kullanılmıştır. Bu şekilde 47 renk elde edilirken söz konusu renklerden beyaz, sarı, mavi, yeşil, lacivert, bordo, kahverengi ve siyah en çok tercih edilenlerdir. Kompozisyonu oluşturan şekillere bakıldığında ise kare, üçgen, eşkenar dörtgen, altıgen, petek, elmas, ördek, bardak gibi 360'a yakın şekil üretilmiş ve her birine isim verilmiştir.

Günümüzde hala yerel yöntemlerle ve usta-çırak ilişkisi ile yapılmaya devam edilen zellic sanatı, İslâm bezeme sanatının en güzel örnekleri arasında yer almaktadır. Özellikle Kuzey Afrika ve Endülüs topraklarında yaygın olan bu sanatın uygulama alanının hem dini yapılar hem de sivil yapılar olmasına bağlı olarak çok çeşitli ve renkli örnekleri barındırdığı aşikârdır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı:	Author / Yazar 1	Author / Yazar 2
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%70	%30
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%90	%10
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11)/ Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%70	%30
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%90	%10
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%60	%40

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Aker, Sabiha. *Çini Tasarımı*. Ankara: Detay Yayıncılık, 2010.
- Anılanmert, Beril – Rona, Zeynep. "Çini (Batı)". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 1/405-408. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.
- Atalay, Mansur. *Kütahya Çinicilik Sanayiinin İncelenmesi*. Eskişehir: by, 1981.
- Aykut, A. Said. "İbn Battûta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/361-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Beksaç, A. Engin. "Elhamra Sarayı (Mimari)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/31-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Beksaç, A. Engin. "Mağrib (Mimari)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/318-322. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Beksaç, Engin. "Mağrib İslam Mimarisi". *Yeni Türkiye: İslâm Dünyası Özel Sayısı – III*. ed. Hasan Celâl Güzel. 97/523-528. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Eylül-Ekim 2017.
- Ben Amara, Ayed vd. "Recherche D'indices Sur Les Techniques De Fabrication De Zelliges Du Xive Siècle (Chellah, Maroc)". *Revue d'Archéométrie*. 27, (Ocak, 2003), 103-113.
- Broug, Eric. *İslam Sanatında Geometrik Desenler*. çev. Y. Darbaz Karaca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- Can, Birol vd. "'Fusayfisâ' İslam Mimarisinde Mozaik". *Art Sanat Dergisi*. 7, (Aralık 2017), 71-121.
- Can, Yılmaz – Gün, Recep. *Ana Hatlarıyla Türk İslâm Sanatları ve Estetiği*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- ed-Dendan, Muhammed el-Emîn. *ez-Zelîcû'z-Zeyyânî fi'l-Karneyn 13M-14M/7H-8H (Dirâse Fenniyye li'z-Zelîcî'l-mükteşef fi Hafriyyati'l-Meşver 2008-2009M)*. Tilimsan-Cezayir: Abou Bekr Belkaid Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Doğanay, Aziz. *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Doğanay, Aziz. "Türk Tezyinî Sanatları". *Türk İslâm Sanatları Tarihi*. ed. Abdulkadir Dündar. 357-372. Ankara: Grafiker Yayınları. 2019.
- Ebu'l-Azm, Abdülğani. *Mu'cemu'l-Ganî*. Rabat: Müessesetü'l-Ganî li'n-Neşr, 2013.
- Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Merâmîlerde Vakıf ve Mağrip İctimaî-İlmi Hayatını İhyâsı". *Sosyal Kalınma ve Vakıf*. ed. Aydın Kudat. İLSAM İlahiyat İlimleri Araştırma Merkezi, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, (Mayıs 2021), 183-200.
- Gün Recep. "Mısır, Kuzey ve Batı Afrika ile Endülüs Topraklarında Kurulmuş Müslüman Türk ve Diğer İslam Devletlerinin Mimarisi". *Türk İslâm Sanatları Tarihi*. ed. Abdulkadir Dündar. 159-172. Ankara: Grafiker Yayınları. 2019.
- el-Haddad, Muhammed Hamza İsmail. *el-Medhal ilâ Dirâseti'l-Mustalahâtî'l-Fenniyye li'l-İmâreti'l-İslamiyye*. Kahire: Zehrâu's-Şark, 2008.
- Huart, Cl.. "Kâşân". *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*. 6/404. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Huart, Cl.. "Kâşi". *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*. 6/412. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414H.
- Kavas, Ahmet. "Tilimsân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/159-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kubisch, Natascha. "İspanya ve Fas (Mimari)". çev. Nurettin Elhüseyni. *İslam Sanatı ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. 254-267. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.
- Kubisch, Natascha. "Fas'tan Tunus'a Magrip (Mimari)". çev. Nurettin Elhüseyni. *İslam Sanatı ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. 310-321. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.
- Kubisch, Natascha. "Fas'tan Tunus'a Magrip (Bezeme Sanatları)". çev. Nurettin Elhüseyni. *İslam Sanatı ve Mimarisi*. ed. Markus Hattstein - Peter Delius. 322-323. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2007.
- "Magrip". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 2/1151-1152. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.

- Maverdî Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. A'lâmu'n-Nübuve. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1409.
- Ocak Ahmed, Sümeýra. *Fas'ta İslâm Mimarîsi*. Konya: Palet Yayınları, 2024.
- Ocak, Sümeýra. "Kuzey Afrika Minareleri". *İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi*. 5/12, (Haziran 2020), 58-90 (91-114).
- Ocak, Sümeýra - Doğanay, Aziz. "İslam Mimarîsinde Mezhep Etkisi: Fas Câmileri Örneği". *İSTEM*, 17/33, (Yaz 2019), 89-109.
- Özdemir, Mehmet. "Elhamra Sarayı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/29-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. "Hammâdiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/489-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Paccard, André. "Zalijs". *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture*. Fransa: Editions Ate-lier 74, 1982.
- Rıza, Ahmed. *Mu'cemu metni'l-lüga*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1959.
- Rona, Zeynep. "Azulejo". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 1/178. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1997.
- Terrasse, Charles. *Médersas du Maroc*. ed. Albert Morancé. Fes: by, Ağustos 1928.
- Turan, Hayrunnisa. "Fas'ın Fes Şehrindeki Karaviyyin Camii". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 8/37, (Nisan 2015), 486-511.
- Ubeyd, Klod. *et-Tasvir ve Tecelliyatuhu fi't-Türasi'l-İslami*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Camiiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2008.
- Werner, Louis. "Zillij in Fez". *Saudi Aramco World*. USA. 52/3, (Mayıs/Haziran 2001). 18-31.
- Yetkin, Suut Kemal. *İslâm Mimarîsi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.
- Yetkin, Şerare. "Çini". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1983, 329-335
- Yver, G. "Kal'at Benî Hammâd". *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1977, 6/112-114.
- Zucchiatti, A. vd. "Pixe Analysis of Moroccan Architectural Glazed Ceramics of 14th-18th Centuries". *International Journal of Pixe*. 19/3-4, (2009), 175-187.

Çevrimiçi Kaynaklar

- 3D Mekanlar. "Cami (Tanca)". Erişim 02.04.2024. <http://www.3dmekanlar.com/tr/tanca-ulu-cami-1.html>
- Alamy. "Al attarine madrasa Stock Photos and Images". Erişim 05.05.2024. <https://www.alamy.com/the-al-attarine-madrasa-in-fez-morocco-a-part-of-the-courtyard-image393884120.html>
- Alamy. "Al attarine madrasa Stock Photos and Images". Erişim 05.05.2024. <https://www.alamy.com/colourful-moorish-mudejar-tiles-in-the-courtyard-of-al-attarine-madrasa-a-religious-school-built-in-the-14th-century-in-fes-morocco-image591680428.html>
- Art Zellige, "Art Zellige | Presentation of all of the handmade steps to build the moroccan tiles". *Youtube*. Yayın tarihi 05 Aralık 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=RN1rI83tWPI>
- Atlas Obscura. "Hasan II Mosque". Erişim 28.06.2021. <https://www.atlasobscura.com/places/hassan-ii-mosque>
- Chimay70. "how moroccan zellige is made - www.mosaics-tiles.com". *Youtube*. Yayın tarihi 12 Mayıs 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=vk1ALl6EZY0>
- Fikriyat. "Karaviyyin Üniversitesi hakkında 5 bilgi... Fatma El Fihri Kimdir?". Erişim 28.06.2021. <https://www.fikriyat.com/galeri/islam/karaviyyin-universitesi-hakkinda-5-bilgi-fatma-el-fihri-kimdir/8>
- Get Your Guide. "Marakes: Bahia & Badi Sarayları & Saadian Mezarları Rehberli Tur". Erişim 05.05.2024. https://www.getyourguide.com/tr-tr/marakes-l208/bahia-badii-saraylari-saadian-mezarlari-atlamali-tur-t348061/?ranking_uid=701ad21d-5339-4103-ad31-e935249c1dcd
- Gzt. "Dünyanın İlk Üniversitesi: Karaviyyîn Camii". Erişim 28.06.2021.

- <https://www.gzt.com/mecra/dunyanin-ilk-universitesi-karaviyyin-camii-3434385>
- Love Granada. "Palaces of the Alhambra – the Famous Nasrid Palaces, Unique in the World". Erişim 05.05.2024. <https://www.lovegranada.com/alhambra/nasrid-palaces/>
- Marrakech Guided Tours. "Moroccan Zellij – Tiles – Marrakesh Tour Guide". *Youtube*. Yayın tarihi 5 Ekim 2015. <https://www.youtube.com/watch?v=wrQsc5c-w98>
- Piccavey. "The Alhambra Palace – Secrets behind the Writing on the Wall". Erişim 29.04.2024. <https://piccavey.com/granada-alhambra-walls/>
- Stars in Symmetry. "Study – The Colours of Zillij". Erişim 12.06.2021. <https://starsinsymmetry.wordpress.com/2009/12/10/study-the-colours-of-zillij/>
- Stars in Symmetry. "Study – Types of Zillij". Erişim 12.06.2021. <https://starsinsymmetry.wordpress.com/2009/12/29/study-types-of-zillij/>
- Stars in Symmetry. "İnternet Finds - Gene Turangan Zillij". Erişim 12.06.2021. <https://starsinsymmetry.wordpress.com/2010/07/28/internet-finds-gene-turangan-zillij/>
- Stars in Symmetry. "Observation – Islamic Geometric in Peranakan Tiles". Erişim 12.06.2021. <https://starsinsymmetry.wordpress.com/2019/12/21/observation-islamic-geometric-in-peranakan-tiles/>
- Şarkul Avsat. "Marakeş'teki tarihi Ali bin Yusuf Medresesi yeniden açıldı". Erişim 29.04.2024. <https://turkish.aawsat.com/home/article/3615351/marake%C5%9F%E2%80%99teki-tarihi-ali-bin-yusuf-medresesi-yeniden-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1>
- Wikipedia. "Abu al-Hasan Mosque". Erişim 05.05.2024. https://en.wikipedia.org/wiki/Abu_al-Hasan_Mosque
- Wikimedia Commons. "Category: Al-Qarawiyyin courtyard". Erişim 28.06.2021. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Al-Qarawiyyin_courtyard#/media/File:Fes_Mosquee_El_Qaraouiyyine.jpg
- Ytur. "İslam Mimarisinin İzlerini Yansıtan Sahrij Medresesi". Erişim 29.04.2024. <https://www.ytur.net/yurtdisi/fas/fes/sahrij-medresesi>
- Zellige.info. "History of Moroccan Zellige". Erişim 01.06.2021. <https://zellige.info/index-en.html>
- Zellige.ma. "The raw material". Erişim 28.06.2021. <https://web.archive.org/web/20161108184126/http://www.zellige.ma/The-raw-material-zellige.html>